

antičke izvore, ali Hughes koristi i znanja prirodnih znanosti (analize tla, pojedinih biljnih i životinjskih ostataka, peludne analize) kao i arheološke ostatke, čime dodatno ojačava svoje teze. Tehnički, nedostatak knjige je u tome što nema slikovnog materijala niti karata što bi s obzirom na tematiku djela bilo višestruko korisno. Neovisno o kvaliteti samog djela, sveobuhvatnosti (što je dodatan uspjeh na relativno malom broju stranica) i erudiciji profesora Hughesa, neke od ključnih postavki moguće je smatrati pretjeranima poput konstantne teze o destruktiji okoliša u antici. Nedvojbeno je kako su antički ljudi djelovali prema okolišu i mogu se pratiti intervencije u okoliš, ali ipak bi riječ destruktija bila pretjerana. Odnos Rimljana, a potom i kršćana u kasnoj antici, također bi se trebao dodatno argumentirati jer se opet čini pretjeranim ideja o rimskoj ideji osvajanja prirode (možda bi rimski odnos prema prirodi bilo bolje objasniti riječju »nadvladavanje«). Poneki od nedostataka su razumljivi s obzirom na godinu izdanja samog djela, zato ostaje nada kako će autor prirediti drugo izdanje u kojemu bi svoja razmišljanja dodatno argumentirao, ali i uzeo u obzir kasniju literaturu o antičkoj ekohistoriji. U tom bi drugom izdanju (ako do njega dođe) bilo dobro kada bi autor dodatno poradio na zasada samo ocrtanim problemima. Sve u svemu, ipak se još uvijek radi o značajnom (čak najznačajnijem) djelu o antičkoj ekohistoriji i nezaobilaznoj literaturi za čitanje za sve antičare, ekohistoričare, ali studente antike.

Goran ĐURĐEVIĆ

IZVRSTAN PRIRUČNIK ZA EKOISTORIJU ANTIKE

L.THOMMEN, 2012, AN ENVIRONMENTAL HISTORY OF ANCIENT GREECE AND ROME, CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 186 STR.

Ekohistorija ili povijest okoliša kao povijesna disciplina bitno je više vezana uz moderno doba počevši od ranog novog vijeka pa do suvremenosti. To se lijepo uočava na golemoj znanstvenoj produkciji za ta razdoblja. Starija razdoblja značajno su manje zastupljena i shodno tome, manji je broj znanstvenih djela posvećenih ekohistoriji antike ili srednjeg vijeka. Još veći raritet čine sintetska djela o starijoj povijesti pa se već po tome ističe knjiga Lukasa Thommena.

Švicarski povjesničar Lukas Thommen, inače zaposlen u Povijesnom institutu Sveučilišta u Zürichu, 2009. g. izdaje na njemačkom jeziku knjigu zanimljiva naslova *Povijest okoliša u antici (Umweltgeschichte der Antike)*. Ugledni Cambridge University Press tek 2012. g. tiska spomenutu knjigu na engleskom jeziku u prijevodu Philipa Hilla pod naslovom *An Environmental History of Ancient Greece and Rome*. Za potrebe engleskog izdanja autor je nadopisao poglavlje o okolišu u rimskodobnoj Britaniji.

Knjiga je podijeljena u 4 dijela (uvodni dio, Grčka, Rim, te zaključni dio) nakon kojih slijedi kronologija Grčke i Rima, preporuke za daljnje čitanje, pregled izvora i literature te indeks u kojemu su obuhvaćeni pojmovi, osobna i geografska imena. Gro knjige o Grčkoj i Rimu sastoji se od 22 poglavlja pri čemu prvih 10 otpada na Grčku, a ostatak na Rim.

U Uvodu se prikazuje metodologija, terminologija i daje se pregled ekohistoriografije o antici. Već u uvodnim crtama autor pokazuje prvi primjetni grčki utjecaj na okoliš vidljiv kroz krčenja šuma (što dugoročno dovodi do erozije tla) i eksploatiranja rudnika preko ratova i uništavanja neprijateljske zemlje. Kod Rimljana je utjecaj na okoliš bitno veći, a time i susretanje s onim što se danas ukorijenilo pod nazivom »okolišni problemi«. Terminologija kojoj se autor posvećuje dosta je zanimljiva. Prije svega, pokazuje odnos pojmova *natura*, *physis*, *nomos* koji bi prije svega označavali stalan proces temeljen na su-odnosu ključnih elemenata ustanovljenih kozmičkim redom. Primjetno je kako suvremeni pojam okoliš (engleski environment ili njemački Umwelt) nije posve identičan

antičkim već spomenutim pojmovima. To je prvi, ozbiljan problem kojime se susreću antički povjesničari okoliša. Istodobno, dodatan problem odražava se u skromnim pisanim ostacima koji se direktno ili indirektno dotiču okoliša. Dotičući se pojma ekologija, koji očividno naziv baštini iz antike, Thommen zaključuje kako je taj pojam misaoni produkt njemačkih prirodoslovaca 19. stoljeća te kako nije bio poznat u antici. Autor opisuje i pojam održivosti (engleski sustainability) kao moderni pojam, neovisno o etimološkom porijeklu iz antike. Štoviše, antički svijet nije bio u stanju konstruirati i primjenjivati navedeni pojam u stvarnosti. U daljnjem dijelu uvoda dalje se obrazlažu pojmovi *disaster* i *catastrophe* te *waste*. Najvažniji je autorov doprinos u dekonstruiranju ovih pojmova i prikazivanjem kako pojedini pojam, makar imao etimološko porijeklo iz antike, nije imao isto značenje u antici i modernom dobu.

Metodološki, autor se oslanja na koncepcije J.D. Hughesa, V. Winiwarter i R. P. Sieferlea o ekohistoriji. Pišući o antičkoj ekohistoriografiji, Thommen kao prvo sintetsko djelo ističe R. Meiggsa i kapitalno djelo *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* iz 1982. godine. Neobično je što ne ističe djelo J. D. Hughesa *Ecology in ancient civilizations* koje je izašlo 1975. g. i moglo bi se nazvati prvim koje se bavi ekohistorijom antike. Nadalje, autor se dotiče svih relevantnijih autora poput R. Sallariesa, J. D. Hughesa, R. Osburnea i drugih. Značajno je što je autor knjigu bazirao i na autorima njemačkog govornog područja, što često nije slučaj, već se koristi samo literatura na engleskom jeziku.

Kao cilj knjige Thommen želi pokazati odnos ljudi prema okolišu počevši od Grka iz 9./8. stoljeća prije Krista pa do Rimljana u kasnoj antici. Osim toga, želi pokazati shvaćanje prirode koje započinje mitološkim interpretacijama pa preko prvih znanstvenijih spoznaja. Odnos ljudi prema okolišu može se promatrati kroz posljedice, odnosno intervencije u okoliš.

U prvom dijelu knjige posvećenom Grcima koje se sastoji od nekoliko poglavlja autor započinje s geografskim prostorom u kojemu opisuje fizički okoliš i njegove raznolikosti pozivajući se na onodobne filozofe, fizičare i geografe poput Anaksimandra, Hekateja, Eratostena, Hipokrata i Pauzanije. Dotiče se i grčke kolonizacije te razdoblja helenističkih kraljevstava. U tom prvom poglavlju najznačajniji je prikaz odnosa grada i zaleđa, odnosno *polis*a i *chore* te autorova zapažanja o njihovoj simbiozi.

U drugom poglavlju radi se o ljudima i prirodi gdje autor opaža slojevit odnos Grka prema prirodi u kojemu se miješaju osjećaji divljenja prema životu u prirodi, zahvale prema izvorima i drveću, ali i strah prema divljim životinjama, neobuzdanom moru ili mračnim šumama. Stoga Grci imaju određene rituale kako bi smirili bogove i osigurali osnutak gradova ili sadnju poljoprivrednih kultura. U početku je dominirala iracionalna vizija svijeta i prirode, a tek pojavom Empedokla i njegovih četiriju elemenata te Leukipa i Demokrita kao začetnika atomizma postavljaju se staze znanstvenih spoznaja. Ovo poglavlje obiluje citiranjem grčkih književnika i filozofa od Hipokrata do helenističkih filozofa.

Treće je poglavlje posvećeno poljoprivredi koja je istaknuta kao jedan od temelja života. Vidljivo je da su Grci uzgajali žitarice, te voće karakteristično za Mediteran. U ovom se poglavlju osim literarnih izvora, Thommen koristi i arheološkim otkrićima te na primjeru Princess Farm u Atici pokazuje kako je funkcionirala jedna, tipična grčka farma.

Slijedi poglavlje o šumama i drveću koje je služilo kao izvor energije i građevnog materijala, te se spominje deforestacija i Platonova zabrinutost zbog krčenja šuma i erozije tla. Stvorio se svojevrsan mit o čovjekovom uništavanju šuma u antičkoj Grčkoj, no Thommen pravilno uočava kako su šume uništavane i prirodnim djelovanjem, a ne samo čovjekovim. Izgleda kako se spomenuti mit uistinu može smatrati pretjerivanjem i neodrživim posebno u južnom dijelu Grčke.

Vrtovi su tema petog poglavlja u kojemu se vidi kako su vrtovi u ranijem razdoblju vezani uz svetišta ili predgrađa, a u kasnijim se javljaju i u privatni vrtovi u sklopu pojedinih filozofskih škola. Nakon ovog poglavlja, slijedi kraće poglavlje o životinjama o kojima slično kao i o prirodi Grci imaju

dvostruko mišljenje: strah od divljih životinja, ali i poštovanje kao inkarnaciji prirode. Uzgoj životinja ipak je imao značaj i donosio je značajno bogatstvo jer su se životinje koristile u svakodnevnom životu (kao prijevozna sredstva ili zabava) i u religijske svrhe (žrtvovanja). Životinje su služile kao metafore pojedinih ljudskih osobina, pa su poneki bogovi (poput Pana) imali životinjske fizičke osobine, a psihičke osobine koje životinje trebaju predstavljati vidljive su u književnim djelima poput Ilijade. Važna je autorova opaska kako ljudi nisu imali nikakvih moralnih ograničenja i obveza prema životinjama.

Sedmo je poglavlje vezano uz hranu. Autor puno pažnje posvećuje dijetama te primjećuje kako su neke bolesti poput bubrežnog kamenca ili očne bolesti posljedica dijeta. Objašnjava se uloga muškaraca u ritualima vezanima za jelo i obroke (npr. *symposion*) kao i simbolička uloga graha i ribe (oboje ima kao komponentu dvojakost – imaju i pozitivne i negativne strane).

Pitanjima dvaju važnih elemenata – vatre i vode Thommen se bavi u narednom poglavlju. Započinje se s mitološkom pričom o vatri i Prometeju, a nastavlja s bogovima Hestijom i Heliosom. Poglavlje se nastavlja s vodom u kojemu se opisuje značaj vodenih božanstava. Tada se dolazi do ponovnog spominjanja četiri elementa. U ovom je poglavlju veoma važno autorovo isticanje zagađivanja vode već u vrijeme drevne Grčke.

Deveto je poglavlje posvećeno potresima i vulkanima pri čemu se opet stavlja u oprečnost mitološki i znanstveni pristup, dok se posljednje poglavlje bavi rudnicima i rudarstvom. Time se završava prvi dio knjige povezan s Grčkom.

Drugi dio knjige posvećen Rimu započinje s jedanaestim poglavljem u kojemu se opisuje fizički prostor Italije i rimske države. Posebno je značajan prilog o rimskim cestama kao značajnim intervencijama u okoliš.

Sljedeće je poglavlje o ljudima i prirodi gdje autor podcrtava ulogu kalendara u kojemu se uočavaju datume vezani za prirodu. Među rimskim književnicima i filozofima razaznaju se dva stava prema prirodi: optimizam i pesimizam.

Poljodjelstvom se bavi naredno, trinaesto poglavlje, u kojemu pisac ističe važnost poljodjelstva za rimski svijet te daje presjek temeljnih ideja o agrikulturi crpeći rimska pisana vrela. Upućuje na rimske rustične vile (*villa rustica*) kao značajan faktor u poljoprivredi i gospodarstvu.

Kao i na primjeru Grčke, slijedi poglavlje o šumama i drveću. Kod Rimljana se prema šumama osjeća divljenje, ali i strah od neizvjesnosti, tame, divljih životinja. Odnos Rimljana prema šumama bolje se prati radi bitno većeg broja izvora, ali i radi značajno većeg teritorija kojeg je pokrivala šuma. Dobro je uočena važnost šuma za rimsku vojsku posebno zbog taktičkih razloga (usporediti s Teutoburškom šumom i tamošnjom bitkom).

Poglavlje o vrtovima puno je detaljnije nego slično vezano za Grčku. Dokazano je kako su Rimljani njegovali kulturu uzgajanja vrtova što je posebno uočava u samoj Italiji gdje je i terenska istraženost to pokazala, a pridonijela su i istraživanja Pompeja. U šesnaestom poglavlju o životinjama autor upućuje na ekonomski i socijalni karakter. Raznolikost životinja u rimsko je vrijeme bila velika zbog veličine teritorija na kojemu se država prostirala. Značaj životinja posebno se isticao zbog zabave i igara. Sam odnos prema životinjama mijenja se s rastom kršćanstva i zabranama životinjskog žrtvovanja (dotad prisutnog i u religijske svrhe).

Hrana je u rimskom svijetu bila značajna kao i svojevrсни obred te se zna dosta o podjeli na obroke, banketima i različitim tipovima jela. Dijeta je za razliku od Grka bila veoma rijetko prisutna kod Rimljana, a široka rasprostranjenost države omogućavala je onodobnim elitama pristup najboljim namirnicama za jelo i piće.

U odnosu na Grke, Rimljani su puno racionalnije pristupali vatri i vodi. Sama je vatra imala i religijsku ulogu, ali je bila i instrument političke moći (vestalke). Poznati su i brojni požari u Rimu, a Augustovom zaslugom stvoreni su prvi vatrogasci te su nakon toga požari smanjeni. Zasiurno najpoznatiji požar je onaj iz vremena cara Nerona iz 64. g. Već od vremena Rimljana, može se

koristiti pojam »gospodarenje vodom«. Inače je nadležnost vodom bila vezana uz posebnu službu u carstvu te je izgrađen sustav akvedukta. Na farmama su korišteni sustavi odvodnje i drenažni kanali. Također se može vidjeti zabrinutost rimskih filozofa zbog zagađenja vode (primjerice Nila što je uzrokovalo i smrtne slučajeve).

Vulkani i potresi, ponajviše zbog Vezuva i uništavanja Pompeja i okolice, veoma su dobro poznati. Stavovi oko vulkana i potresa prvenstveno su praćeni mitološkim predznakom poput kazne bogova, što je posebno došlo do izražaja razvojem kršćanstva.

Naredno poglavlje dotiče se rudarstva i rudnika. Uz kratki opis najvažnijih rudnika, Thommen se dotiče rimskih pisaca poput Ovidija i Plinija Starijeg koji su kritizirali prekomjernu eksploataciju rudnika.

Poglavlje koje nema ekvivalenta za Grčku nazvano je Urbani problemi i konstrukcija rustičnih vila. Kada se radi o gradu poput Rima koji je svojedobno brojao približno milijun stanovnika, logičnim se čini istaći urbane probleme kao važan ekohistorijski problem. Ističu se pojmovi *domus* i *insula* koji su objašnjavali način strukturiranja rimskog grada, no jednako se prikazuju problemi gradskog života poput buke, kriminala, smrada i nečistoća (autor se posebno bavi samim gradom Rimom u kojemu se ovi problemi najviše očituju). Takve negativnosti gradskog života poticale su gradnju ladanjskih zdanja na selima. Značajan broj ondašnjih filozofa podržavali su takav izbor hvalospjevima na račun života izvan gradske vreve.

Posljednje numerirano poglavlje, označeno kao dvadeset i drugo, piše o rimskoj Britaniji. Započinje s opisom fizičkog prostora, a nastavlja se preko gospodarstva (poljodjelstvo, šumarstvo, industrija) do civilnih i vojnih naselja i ladanjskih vila. Na ovom je poglavlju autor na primjeru jedne rimske provincije primijenio (u okviru mogućnosti sukladno rimskim literarnim izvorima i arheološkim istraživanjama) svoje makrohistorijske rezultate. Tako ističe zidine i ceste izgrađene za vojne potrebe, te farme kao dva najočitija primjera rimske intervencije u britanski okoliš.

U Zaključku Thommen ponavlja kako se oslanjao na izvore te kako se okoliš i odnos ljudi prema okolišu u bitnome razlikuje u antici u odnosu na današnje doba. Podcrtava važnost poljoprivreda kod antičkih ljudi, a kao intervencije u okoliš ističe širenje i razvoj urbanizma te rudnike i rudarstvo. Autor je zaključio kako se europski okoliš zahvaljujući antičkim ljudima trajno i značajno promijenio, no istodobno je pružio određena ograničenja. Zapravo, može se reći kako su Rimljani bili veoma pragmatični prema okolišu i uspijevali su iskoristiti prirodne resurse za razvoj vlastite zajednice.

Čitajući ovu knjigu L. Thommena, dolazi se do spoznaje kako je pred čitateljima veoma važan priručnik o antičkoj ekohistoriji. Autorova sveobuhvatnost na relativno malenom broju stranica omogućava svih sadašnjim i potencijalnim antičarima uvod u okolišnu problematiku Grka i Rimljana. Metodološki gledano, autor je uspio obuhvatiti sve bitnije aspekte ekohistorije počevši od opisa samog fizičkog okoliša preko intervencija zajednica i pojedinaca u okoliš i svojevrsnog »odgovora« prirode u vidu potresa, požara, vulkana pa do ideologije prema okolišu. Stanoviti nedostatak ide u pravcu (pre)malog iskorištavanja arheologije i ostataka materijalne kulture koji mogu prikazati odnos prema okolišu (primjerice, prikazi na novcu, skulpture, slike, mozaici, reljefi, epigrafska građa, sitan arheološki materijal). S druge strane, iako je autor u uvodu istakao kako se svjesno neće dotaći ovog problema, nedostatak je u zanemarivanju bolesti i epidemija koji su značajan dio proučavanja povjesničara okoliša i važan čimbenik svakog društva. Posljednji je nedostatak nedovoljno prezentiranje ratnih aktivnosti i migracija koji isto tako utječu na okoliš. Međutim, kada se uzmu u obzir svi nedostaci, nedvojbeno ova knjiga (zapravo, priručnik) čini prvu stepenicu pri bavljenju antičkom ekohistorijom i zato zaslužuje epitet izvrstan. Kada se uzme u obzir teškoća pisanja povijesti okoliša u antici zbog fragmentarnosti izvora i značajno manjeg broja bibliografskih jedinica u odnosu na novija razdoblja, izvrsnost dodatno dobiva na težini.

Goran ĐURĐEVIĆ

Ekonomiska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen VIII. / Broj 8
Zagreb - Samobor 2012.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/61-20-148, fax: +385/1/61-56-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: doc. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednici / Editors-in-chief:

Hrvoje Petrić, Drago Roksandić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (*Zagreb*), Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula*), Zrinka Blažević (*Zagreb*), Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Goran Đurđević (*Zadar*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (*Zagreb*), Paul Hirt (*Tempe, SAD*), Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil Inalcik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetic (*Padova, Italija*), Silvije Jerčinović (*Križevci*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*), Marino Manin (*Zagreb*), Christof Mauch (*München, Njemačka*), Kristina Milković (*Zagreb*), Ivan Mirnik (*Zagreb*), Mirjana Morosini Dominick (*Washington D.C., SAD*), Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Zagreb*), Hrvoje Petrić (*Zagreb*), Lajos Rácz (*Szeged, Mađarska*), Gordan Ravančić (*Zagreb*), Marko Šarić (*Zagreb*), Mladen Tomorad (*Zagreb*), Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (*Slavonski Brod, Zagreb*), Frank Zelko (*Burlington, VT, SAD*), Zlata Živaković Kerže (*Osijek*)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak i prijelom/ Layout and print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2012.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije i Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport Zagreb

Na naslovnici / Cover:

Morfološke promjene ušća Mure (Goran Šafarek)

 Meridijani
IZDAVAČKA KUĆA

Izdano u Hrvatskoj, za nakladnika Petra Somek